

Михаил Гоголь

ВІН

MOULD

Як тільки вдаряв уранці в Києві голосистий семінарський дзвін біля брами Братського монастиря, то вже з усього міста поспішали юрмами школярі та бурсаки. Граматики, ритори, філософи ще й богослови із зошитами під пахвою тяглися до класів. Граматики були ще дуже малі; ідучи, штовхали один одного й лихословили проміж себе щонайтоншим дискантом; майже всі вони були як не в дрантивій, то в брудній одежі, і в кишнях у них завжди було повно всякої негіді, як-от: камінчиків, пищиків, зроблених із пір'їн, недоїдків пирога, а часом то й маленьких горобенят, що з них якесь, раптом цвірінкнувши серед мертвої тиші в класі, доставало своєму патрону доброго гостинця лінійкою в обидві руки, а іноді й вишневих різок. Ритори йшли поважніше; одежа на них часто була й зовсім ціла, натомість на виду чи не завжди була яка-небудь прикраса, наче риторичний який троп: або одне око залазило десь аж під лоба, або ж замість губи цілий пухир, а то ще й інша яка ознака; ці розмовляли й божилися проміж себе тенором.

Філософи на цілу октаву нижче брали; в них у кишнях, окрім міцних корінців тютюну, не було нічого. Про запас вони нічого не збирали і все, що потрапляло, одразу й споживали; від них тхнуло люлькою та горілкою, і часом так далеко, що перехожий ремісник, спинившись, довго ще нюхав, мов той гончак, повітря.

Ринок під цей час тільки-но починав було ворухитись, і перекупки з бубликами, пундиками, гарбузовим насінням та маківниками шарпали наввипередки за поли тих, у кого були вони з тонкого сукна чи там з бавовни.

— Паничі, паничі! Сюди, сюди! — лящали вони з усіх боків, — ось бублики, маківники, верчики, буханці добрі! Йй-бо, добрі! На меду! Сама пекла! Інша, щось піднявши довге, з тіста скручене, гукала:

— Ось бурулька! Паничі, купуйте бурульку!

— Не беріть у тої нічого! Дивіться, яка вона бридка — і ніс поганій, і руки брудні...

Та філософів і богословів вони боялися зачіпати, бо філософи й богослови любили тільки куштувати та ще й цілою жменюю.

Прийшовши до семінарії, уся ця юрба розтікалася по класах, низеньких, проте доволі просторих таки кімнатах, з невеличкими вікнами, широкими дверима й засмальцьованими лавами. Клас затоплювало враз

різноголосе гудіння; аудитори переслухували своїх учнів; дзвінкий дискант граматики суголосно бринів разом із шибками в маленьких вікнах, і шибка озивалася чи не таким самим дискантом; у кутку гуготів ритор, рот і тлусті губи якого краще личили б принаймні філософії. Він гудів збаса, і тільки й чути було здаля: бу, бу, бу, бу...

Аудитори, наслухуючи уроки, пасли одним оком під лавку, де з кишені підлеглого бурсака витикався пундик або вареник, а то й насіння гарбузове. Коли це вчене збіговище приходило завчасу чи коли знали, що професори запізняться, тоді, спільно погодившись, лаштували перебій, і до цього перебою мусили братися всі, навіть і цензори, хоч вони мали доглядати ладу й моральності всього школярського народу. Два богослови звичайно вирішували, як відбувати перебій: чи кожний клас повинен окремо воюватися, чи всі мали поділитись на дві половини: на бурсу і семінарію. Однак, за всякого порядку, граматики починали раніш од усіх, і як тільки вступали ритор, вони вже втікали геть і залазили на верхи стежити за бойовищем. Потім ставала до бою філософія з чорними довгими вусами, а насамкінець і богословія в жахливих шароварах і з товстелезними шиями. Звичайно кінчалось на тому, що богословія побивала всіх, і філософія, чухаючи боки, під натиском відходила в клас і сідала відпочити на лавах. Професор, увійшовши до класу і сам колись бувавши в таких боях, одразу ж, глянувши на розчервонілі обличчя слухачів своїх, здогадувався, що бій був незгірший, і в той час, як він шмагав різками по пальцях риторику, в іншому класі інший уже професор лупцював дерев'яними лопатками по руках філософію. А з богословами чинили зовсім на інший лад: їм, за висловом професора богослови, одсипалося по мірці буйного гороху, себто коротеньких ремінних канчуків.

У дні урочисті і на свята семінаристи та бурсаки виряджались по домівках з вертепом. Часом грали кумедію, і тоді все відзначався хтось із богословів, на зріст мало чим нижченький за київську дзвіницю, удаючи Іродіяду чи Пентефрію, тую дружину вельможі єгипетського. Як винагороду отримували вони сувій полотна чи мішок проса, або там пів гусака вареного чи щось такеє.

Увесь оцей учений люд, — і семінарія, і бурса, що живили спадкову ворожнечу одне до одного, — над усяку міру бідний був на харч, ще й до того сильно ненажерливий, так що зовсім марна була б річ злічити, скільки кожний з них уминав за вечерю галушок, і через те доброхитних жертв заможних господарів ніяк не вистачало. Тоді сенат, із філософів та богословів складений, виряджав граматиків і риторів з якимось філософом за ватажка, — а то й собі приєднавшись, — з мішками на плечах пустошити чужі городи. Так у бурсі з'являлася гарбузяна каша. Сенатори

до того об'їдалися кавунами й динями, що другого дня аудитори наслухували від них замість одної вже дві орації: одну уста вимовляли, друга бурчала у животі сенаторському. Бурса й семінарія носили якусь довгу подобизну каптанів, які тяглися аж по сіє врем'я: слівце технічне, що означало: аж за п'яти.

Не було урочистішої для семінарії події, як вакації: вони починалися з місяця червня, коли вже бурсу розпускали по домівках. Тоді весь битий шлях аж кишив від граматиків, риторів, філософів та богословів. Хто не мав свого пристановища, той ішов до когось із своїх товаришів. Філософи й богослови виряджались на кондиції, себто бралися вчити або підготовлювати дітей заможних батьків, і здобували за це на рік нові чоботи, а то й сурдут. Оця вся ватага сунула разом цілим табором, варила собі кашу й ночувала серед поля. Кожний тарабанив за собою мішка, де була одна сорочка та онуч пара. Богослови були найощадніші та найохайніші: щоб не стоптувати чобіт, вони роззували їх, вішали на ціпки й несли на плечах, а найпаче як було болото: тоді вони, підкачавши шаровари по коліна, одчайдушне розльопували своїми ногами калюжі. А нагледівши десь збоку хутір, одразу ж завертали з битого шляху і, підійшовши до хати, чепурнішою з-межи інших, шикувалися в ряд попід вікнами і на весь голос заводили канта. Господар хати, якийсь старий козак-хutorянин, довго слухав їх, підпершись обома руками, далі ридав гірко-прегірко і казав до своєї жінки: «Жінко! Те, що співають школярі, мабуть, дуже розумне. Винеси їм сала і чогось такого, що там знайдеться». І повна миска вареників перекидалася в мішок; чималий шмат сала, кілька паляниць, а то й зв'язана курка ішли до купи. Підживившись таким запасом, граматики, ритор, філософи ще й богослови знову рушали в дорогу. Та що далі вони йшли, то меншала їхня ватага. Майже всі розходилися по домівках, і зоставалися тільки ті, що мали батьківські гнізда далі од інших.

Одного разу, під час такої подорожі, троє бурсаків звернули з битої дороги вбік, щоб у якомусь придорожньому хutorі призапасити провіанту, бо вже в мішку давно було порожньо. Були вони: богослов Халява, філософ Хома Брут і ритор Тиберій Горобець.

Богослов був поставний, плечистий чолов'яга і дуже чудну вдачу мав: усе, що б не лежало коло нього, він доконче вкраде. В усьому іншому натурі був тяжко похмурою і, напившись п'яний,

12

Entree
Zaal

RE

new
step

13

ховався в бур'яні, тож семінарія багато мусила труду прикласти, щоб там його знайти.

Філософ Хома Брут вдачі був веселої. Дуже любив полежати й покурити люльку. А вже як пив, то неодмінно наймав музику і вибивав тропака. Він часто куштував буйного гороху з усенькою до цього філософською байдужістю, так собі розважаючи: те, що має бути, треба відбутися.

Ритор Тиберій Горобець не мав ще права запускати вуса, горілку пити й курити люльку. Він тільки носив оселедця, і через те його вдача тоді ще мало виявлялася; та як глянути на чималенькі гулі на лобі, що з ними він не раз приходив до школи, можна було сказати, що вояка з нього буде незгірший. Богослов Халява та філософ Хома частенько чубили його на знак своєї прихильності і покладали на нього повинність депутата.

Уже вечоріло, як вони звернули з битого шляху; сонце тільки що сховалось, і денне тепло почувалося ще в повітрі. Богослов з філософом ішли мовчки, пихкаючи люльками, а ритор Тиберій Горобець збивав палицею головки будякам, що росли понад дорогою. Дорога тяглася поміж розкиданих пасмами дубів та ліщини, що вкривали луки. Більші й менші спадисті горби, зелені й круглі, як бані, де-не-де перетинали рівнину. В двох місцях при дорозі росло на ниві стигле жито, даючи знати, що недалеко вже й до якогось села. Та вже більше години, як вони поминули оті ниви, а ще не видно було ніякого житла. Сутінки вже зовсім потьмарили небо, і тільки на заході блякло дотлівало червоне сяйво.

— І що воно за чорт! — сказав філософ Брут. — Зовсім уже здавалось, немов незабаром і хутір!

Богослов помовчав, оглянув місцевість, далі знову взяв у зуби свою люльку, і всі рушили далі.

— Їй-богу ж! — ще раз сказав, спинившись, філософ. — Ні чортового кулака не видно.

— А може, далі й натрапимо на якийсь хутір, — обізвався богослов, не виймаючи люльки з рота.

А тим часом була вже ніч. І ніч таки темненька. Від невеликих хмар ставало ще чорніше, і з усього було знати, що ні на зорі, ні на місяць нема чого сподіватися. Бурсаки похопились, що вони збилися зі шляху і давно вже йдуть без дороги. Філософ, поспробувавши ногами на всі боки, сказав, нарешті, як відрубав:

— А де ж дорога?

Богослов помовчав і, розмисливши, промовив:

— Еге ж, ніч таки темна.

Ритор відійшов убік і спробував поповзом намацати дорогу, та руками потрапляв лише в лисячі нори. Навкруги був степ та й степ, по ньому, здавалося, ніхто не їздив. Мандрівці іще намоглися трохи пройти вперед, та скрізь була та сама глушина. Філософ поспробував був перегукнутись, та голос його зовсім пропав у степу, і ніхто на крик йому не відповів.

Тільки трохи перегода долетіло ледве чутне квиління, немов би вовки вили.

— Отакої! Що ж його робити? — сказав філософ.

— А що ж? Зостатись та й заночувати в полі! — сказав богослов і поліз до кишені добути кресало і знов запалити свою люльку.

Та філософ не міг на те пристати: він мав собі звичку ум'яти на ніч краєць хліба, отак з пів пуда, та хунтів чотири сала і відчував на цей раз у шлунку своєму якусь нестерпну пустку. До того ж, хоч і веселу вдачу мавши, філософ трохи боявся вовків.

— Ні, Халяво, так не можна! — сказав він. — Як же це, не підкріпившись нічим, простягтися й лежати, як собака? Пошукаємо ще; може, й набредемо на якесь житло, то хоч чарка горілки перепаде на ніч.

При слові «горілка» богослов сплюнув убік і відказав:

— Та воно правда, в полі нема чого зоставатись. Бурсаки пішли вперед, і, на превелику їхню радість, здалека причулося гавкання. Наслухавши, з якого саме боку, вони рушили веселіше і, трохи пройшовши, побачили світло.

— Хутір! Їй-богу, хутір! — сказав філософ.

Здогад його справдився: трохи перегода вони справді прийшли до невеликого хутірця, з двома хатами на одному подвір'ї. У вікнах світилося; з десяток слив стирчало під тином. Глянувши крізь нещільні дощані ворота, бурсаки побачили двір, заставлений чумацькими возами. На той час на небі де-не-де визирнули зорі.

— Глядіть же, хлопці, не одставати! Що б там не було, а ночівлю здобути!

Три вчені мужі затарабанили разом у ворота й гукнули:

— Відчиніть!

Двері з одної хати рипнули, і по якій хвилині бурсаки побачили

перед собою стару бабу в личаковому кожусі.

— Хто там? — обізвалася вона, глухо покашлюючи.

— Пустіть, бабусю, переночувати. Збилися з дороги. В степу та прикро, як у голодному животі.

— А що ви за люди?

— Та ми люди неперебірливі: богослов Халява, філософ Брут і ритор Горобець.

— Не можна! — гарикнула баба. — В мене людей повен двір, і вся хата забита. Що я з вами робитиму? Та ще всі ви такі дебелі й здоровезні хлопці. Та ви й хату мені розвалите, як упущу таких. Знаю я тих філософів та богословів. Коли таких п'яниць почнеш приймати, то й подвір'я рознесуть. Ідьте собі, йдіть! Немає вам тут місця.

— Змилуйтеся, бабусю! Чи то ж можна, щоб християнські душі отак з доброго дива пропали? Де хочете покладіть нас. І коли ми щось такеє, чи якось там не так, чи що інше вчинимо, — то нехай нам і руки поодсихають, і таке нехай буде, що тільки Бог один знає. Ось так!

Стара баба, здавалося, трохи зласкавіла.

— Ну, добре, — сказала вона, немовби роздумуючи, — я впущу вас; тільки ж покладу всіх нарізно, бо не матиму спокою на серці, як будете лежати всі вкупі.

— То вже ваша воля; не будемо перечити, — відповіли бурсаки. Ворота зарипіли, і вони зайшли на подвір'я.

— А що, бабусю, — почав філософ, ідучи за старою, — коли б це так, як то кажуть... їй-богу, в животі наче хто колесами їздить: з самого рання хоч би тобі рісочка в роті.

— Он чого заманулося! — сказала бабуня. — Ні, нема в мене нічого такого, і в печі сьогодні не топилося.

— А ми б уже за все цеє, — казав далі філософ, — заплатили б узавтра, як годиться — готовизною. Так, — додав він стиха, — чортового батька що матимеш!

— Ідть, ідть! І за те подякуйте, що маєте. Ото чорти принесли яких паничів тонкошкурних!

Філософ Хома вкрай засмутився такими словами. Коли це до носа йому долинув дух сушеної риби. Глянув він на шаровари богослова, що йшов із ним поруч, і побачив, як у того з кишені витикався величезний риб'ячий хвіст. Богослов уже

встиг потягти з воза цілого карася. А що він чинив це не з якоїсь там зажерливості, а єдино що так уже звук, і, забувши про карася, накидав оком, що б йому ще поцупити, навіть ламаного колеса не минаючи, — то філософ Хома засунув руку в його кишеню, немовби у свою власну, і витяг карася.

Стара порозводила бурсаків: ритора поклала в хаті, богослова замкнула в порожній коморі, а філософові приділила порожнього овечого хліва.

Філософ на самоті одразу ж із'їв карася, обдивився плетені стіни в хліві, штовхнув ногою в рило допитливу, що висунулася з сусіднього хліва, свиню і перевернувся на правий бік, збираючись заснути намертво. Коли це низенькі двері одчинились, і стара баба, нагнувшись, увійшла до хліва.

— А що, бабусю, що вам треба? — озвався філософ. Та стара йшла просто до нього, розставивши руки. «Еге-ге! — подумав собі філософ. — Не буде діла, голубко, стара вже». Він одсунувся трохи далі, але стара, на те не зважаючи, знов наблизилася до нього.

— Слухайте, бабусю! — сказав філософ. — Тепер же піст; а я такий чоловік, що й за тисячу дукатів не згоден поскоромитись. Але стара розставила руки й ловила його, не мовивши ані слова. Філософові стало моторошно, а надто, як він побачив, що очі їй блиснули якимось чудним блиском.

— Бабусю, чого вам? Ідіть геть, ідіть собі з Богом! — закричав він. Та стара все мовчала і ловила його руками.

Він скочив на ноги з наміром утекти, та стара спинилася на дверях, втупила в нього блискучі очі і знов стала підступати до нього.

Філософ хотів одштовхнути її руками, та на своє диво зауважив, що руки його не можуть ітвестись, а ноги не ворухаться; він із жахом запримітив, що навіть мову йому відняло: слова, не вимовившись, тільки шелестіли на губах. Він чув, як калаталося йому серце; він бачив, як стара підійшла до нього, склала йому руки, нагнула йому голову, скочила, немов кішка, йому на спину, оперезала його мітлою по боці, і він, басуючи, як верховий кінь, поніс її на своїх плечах. Все те сталося так швидко, що філософ ледве міг опам'ятатись і вхопив себе обома руками за жижки, щоб не бігли ноги, та вони, на превелике йому диво, підіймалися мимоволі і стрибали незгірше прудконогого черкеського коня. Як поминули вони хутір і перед ними розгорнулася рівна улоговина,

а з боку простягся чорний, як той вугіль, ліс, — аж тоді тільки сказав він сам до себе:

— Еге, та це ж відьма!

Перекинутий місячний серп яснів на небі. Бліде опівнічне сяйво, як прозоре покривало, стелилося легенько й курилося по землі. Ліси, луки, небо, долини — все, здавалося, немов спало з розплющеними очима. Вітер хоч би раз пурхнув де-небудь. У нічний прохолоді вчувалося щось вогке й тепле. Тіні від дерев та кущів, немов комети, гострими клинами лягали на спадисту рівнину. Отака була ніч, коли філософ Хома Брут мчав із дивним вершиком на спині. Якесь млосне, неприємне і разом солодке почуття підступало йому до серця. Він нагнув голову донизу, і видалось йому, ніби трава, що була мало не під ногами в нього, росла глибоко й далеко, і ніби поверх неї стояла прозора, як гірське джерело, вода, і трава видавалася немовби дно ясного та до найглибшої глибини прозорого моря; принаймні, філософ виразно бачив, як відбивається він у ньому разом зі старою бабою на спині. Бачив, як замість місяця там світило якесь сонце; і чув, як бриніли голубі дзвіночки, схиляючи свої голівки. Бачив, як із-за осоки випливала русалка, як мріла її спина й нога, виточена, пружка, вся створена з блиску й трепету. Вона обернулася до нього — і от лице її з очима ясними, блискучими, пронизливими, вриваючись у душу співом, вже наближалось до нього, вже зринало поверх води і, затріпотівши блискотливим сміхом, віддалялося; і от лежить вона на спині — і легкохмарні перса її, як матова, не покрита поливою порцеляна, світяться проти сонця краями своєї білої, еластично-ніжної округлості. Вода прозорими краплями, як намистом, обсипала їх. Вона вся тремтить і сміється в воді...

Чи він бачить це, чи марить? Чи це на яві, чи сниться? А що там далі? Вітер чи музика? Дзвенить і лине, і наближається, і пронизує душу якоюсь нестерпною треллю...

«Що це?» — думав філософ Хома Брут, дивлячись униз і летючи щодуху. Буйний піт котився з нього. Його пойняло бісівськи-солодке відчуття, він почував якусь пронизливу, якусь млосно-страшну насолоду. Йому часто здавалось, ніби в нього вже й серця немає зовсім, і він, злякавшись, хапався за нього рукою. Знеможений, оторопілий, він почав пригадувати всі, які знав, молитви. Він передумував усі закляття од нечистої сили, і враз відчув немов яку

полегкість; відчув, наче біжить повільніше, а відьма якось не так міцно трималася в нього на спині. Густа трава черкала йому об ноги, і в ній уже не бачив він нічого дивного. Ясний серп світив на небі.

«Он воно що!» — подумав собі філософ Хома і почав мало не вголос вичитувати закляття. І враз, як блискавка, вихопився з-під старої і сів уже сам їй на спину. Стара маленькими дрібними кроками побігла так збистра, що верхівцеві аж дух забивало. Земля ледь миготіла під ним. Скрізь було ясно від місячного, хоч і затьмареного, сяйва. Долини були гладенькі, та все воно від прудкого гону невиразно й плутано миготіло йому в очах. Він ухопив поліно, що лежало на дорозі, й почав щосили гатити ним стару. Дико закричала вона; спершу ті крики сердиті були та погрозливі, далі ставали тихші, приємніші, чистіші, а тоді вже тихо, ледве-ледве бриніли, як тоненькі, срібні дзвіночки, і западали йому в душу; і мимоволі зринула в голові гадка: чи справді ж це стара баба?

— Ох, несила моя! — мовила вона в знеможі і впала на землю.

Він став на ноги і глянув їй в очі: світанок розгорявся, і здалеку блищали золоті бані київських церков. Перед ним лежала красуня з розтріпаними пишними косами, з довгими, як стріли, віями. Зомлівши, розкинула вона на обидва боки білі свої руки і стогнала, звівши до неба очі, повні сліз.

Затремтів, як на дереві лист, Хома. Жаль і дивне якесь хвилювання, і страх, незнані йому раніше, опали його. Він кинувся втікати скільки сили. Дорогою билося неспокійно його серце, і ніяк не міг він ізбагнути, що за дивне, невідоме почуття охопило його. Він уже не хотів вертатися на хутори і поспішав до Києва, роздумуючи всю дорогу про таку чудну пригоду.

Із бурсаків у місті майже нікого не було: всі розбрелися, хто по хуторах, хто на кондиції, а хто й без кондицій, бо на українських хуторах можна їсти галушки, сир, сметану та й вареники з бриля завбільшки, не заплативши й шеляга.

Велика похилена хата, де жила бурса, стояла собі пустою, і хоч як нишпорив філософ по всіх кутках і навіть обшукав усі дірки й заглибини на горищі, ніде не

знайшов він ані шматка сала чи хоч книша черствого, нічого, що своїм звичаєм ховали там бурсаки.

Та все ж філософ незабаром надумався, як зарадити лихові: він пройшовся, посвистуючи, разів зо три по ринку, переморгнувся аж у самому кінці з якоюсь молодого вдовичкою в жовтому очіпку, що продавала стрічки, шріт та колеса, — і того ж таки дня його вже нагодували пшеничними варениками, курятиною... отже й не перелічити всього, скільки там було на столі в маленькій глиняній хатині у вишневому садочку. Того ж вечора бачено філософа в корчмі: він лежав на лаві, покурюючи, за своїм звичаєм, люльку, і при всіх кинув жидові-шинкареві пів дуката. Коло нього стояв кухоль. Він дивився на тих, що приходили й виходили, байдужим і вдоволеним поглядом і вже й гадки не мав про свою дивовижну пригоду.

Тим часом скрізь пішла чутка, ніби дочка одного з найбагатших сотників, що жив на хуторі за п'ятдесят верстов од Києва, одного дня вернулася з прогулянки додому геть побита, ледве мавши снаги добутися до батькової хати, що вона вже на божій дорозі і перед смертним часом своїм заповіла, щоб відхідну по ній і псалтиря аж три дні по смерті читав такий собі київський семінариста Хома Брут. Про це філософ почув од самого ректора, що нарочито покликав його до своєї світлиці і наказав йому не баритись і лаштуватися в дорогу, бо значний сотник прислав по нього людей з підводою.

Філософ здригнувся від якогось непевного почування, що ніяк його не вмів збагнути. Лиховісне передчуття казало йому, що з ним має статися щось недобре. Сам не знаючи причини, відповів він твердо, що не поїде.

